

Fosses comunes, exhumacions i treball de la Comissió de la Veritat i Reconciliació al Perú

Jaime Urrutia Ceruti

*... Quiero escarbar la tierra con los dientes,
quiero apartar la tierra parte
a parte a dentelladas secas y calientes.
Quiero minar la tierra hasta encontrarte
y besarte la noble calavera
y desamordazarte y regresarte...*

Miguel HERNÁNDEZ

Fragment d' *Elegía a Ramón Sijé*

(Aquests versos d'Hernández surten reproduïts
a la pàgina web de l' *Asociación para la
Recuperación de la Memoria Histórica de España*)

Enterrar els morts —o les seves cendres o les seves vestimentes— tal vegada és el ritual més antic de l'ésser humà. Poden variar les formes i les maneres d'enterrament, però no existeix cap societat humana que no hagi elaborat un culte als morts com a condició fonamental per a la seva pervivència i reproducció. A la història de la societat peruana, aquest culte als morts resulta particularment important com a referent ideològic col·lectiu. Les mòmies de la dinastia inca governant eren passejades un cop l'any al Cuzco no sols per rebre homenatge dels súbdits del *Tawantinsuyo* sinó també per reafirmar una identitat col·lectiva i l'ordre vigent. Avui existeix entre la població rural *ayacuchana* el mite de la *Qargacha*, un fantasma producte de l'incest que es converteix en mula a les nits, castigada a deambular eternament sense poder descansar en una tomba. Si algú de nit es troba amb la *Qargacha*, escoltarà aterrat les seves queixes que el seu patiment sols acabarà quan es trobi en una tomba. Avui dia, la festa de «Tots els Difunts», els primers dies de novembre, és una celebració que, com a molts països d'Amèrica

Llatina, mobilitza milions de peruans cap als cementiris, acompanyats de música, beguda, menjar, pregàries i flors d'homenatge als familiars morts.

Per aquestes raons culturals, milers de parents de víctimes de la violència que va assolir el Perú des de 1980 fins a finals de la dècada passada intenten avui que els seus familiars no morin una segona vegada en la memòria, que no passin a l'oblit sense ser trobats i inhumades les seves despulles. Res no els distingeix de l' *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica de España*, creada per aconseguir l'exhumació de fosses dels afusellats a la Guerra Civil: un dels seus integrants va destacar en una entrevista recent la importància d'aquests treballs, ja que per a molts dels familiars dels afusellats fa més de 60 anys ha suposat «una bona teràpia, ja que ha contribuït a alleugerir un pes que tenia a dins des de feia dècades».

Malgrat tot, resulta evident que aquesta recuperació de la memòria històrica quasi sempre va acompanyada d'una demanda de justícia i de lluita contra la impunitat, sobretot si els ente-

raments en fosses foren producte de conflictes relativament recents i els qui els van perpetrar encara viuen.

Quan es va crear al Perú la Comissió de la Veritat i Reconciliació (CVR) sota el govern de transició presidit per Valentín Paniagua, el 2001, amb la finalitat de reconstruir la memòria històrica i cercar justícia per a les víctimes del conflicte armat que hi tingué lloc entre 1980 i 2000, les organitzacions de familiars de víctimes i les institucions vinculades a la defensa dels drets humans van exigir, quasi de forma immediata, la recerca d'informació sobre les fosses comunes, resultat de les execucions extrajudicials. En aquest sentit, cal recordar que, segons la legislació vigent al Perú, només els fiscals de la *Fiscalía de la Nación*, és a dir, el *Ministerio Público*, tenen potestat d'exhumar restes humanes d'enterraments clandestins, i per això qualsevol actuació només és possible si hi és present un fiscal, el qual té cura de les diligències legals.

Però el cúmul de demandes no té relació amb la capacitat existent, i és un fet la manca de personal qualificat dins l'aparell judicial, com és també evident el desconeixement en l'ús d'estàndards internacionals relatius a temes forenses, assumits pels Tribunals Penals Internacionals de Nacions Unides, així com per les Comissions de la Veritat en diferents països i pels organismes que tenen cura d'aquests treballs. El document més reconegut que versa sobre aquesta matèria és el *Manual sobre la prevenció i investigació eficaces de les execucions extralegals, arbitràries o sumàries*, que ha estat publicat per l'Organització de les Nacions Unides el 1991.

És ben segur que el problema no és sols de desconeixement i de manca de personal idoni, ja que en el fons es tracta de l'existència d'una voluntat política clarament definida que és conseqüència de la decisió d'exercir justícia amb poblacions secularment marginades i diferenciades culturalment. Al Perú, assumir de forma brusca la responsabilitat d'obrir més de 4.000 fosses o llocs d'enterrament converteix en obligació la necessitat d'afrontar una política d'intervenció, amb plans específics, jerarquitzar les prioritats, amb pressupostos adequats, etc., a fi de procedir a la judicialització dels casos, la qual cosa és un reclam constant dels familiars de les

víctimes, de les seves organitzacions i dels organismes encarregats de la defensa dels Drets Humans.

Cal recordar l'important i pioner treball realitzat per l'Equip Forense d'Arqueologia Argentina, que va ser un referent important per a la CVR del Perú en el disseny dels mecanismes i estratègies que permetessin el desenvolupament d'intervencions antropològiques forenses sobre la base de la normativa vigent tant a nivell nacional com internacional.

Malgrat tot, la sanció com a acte de reparació i el posterior compliment de rituals funeraris que fan els familiars de les víctimes, no té sentit ple en la majoria dels casos sinó que esdevé, com hem dit, un component fonamental de processos judicials, l'objectiu dels quals és tant exercir la justícia com eliminar la impunitat que ha prevalgut en casos de flagrant violació dels drets fonamentals.

D'aquesta manera les intencions humanitàries queden unides amb la voluntat d'incoar processos judicials. Com bé diu l'informe de la CVR, «la finalitat humanitària no pot ser considerada en abstracte i de manera aïllada; es fa necessari i imprescindible que es desenvolupi dins de processos judicials apropiats que incloguin les troballes dins el complex de proves, de tal manera que puguin ser establerts els fets i les circumstàncies que van portar a la desaparició de les víctimes (temps i lloc, els causants, entre altres). D'aquesta manera es compleix amb el segon objectiu fonamental, que és el d'impartir justícia com un deure de l'Estat i com un dret de les víctimes i dels familiars».

El procés d'exhumació de fosses: l'experiència de la CRV

En acabar el treball de la CVR, el 2003,¹ s'havien identificat, en un Registre Nacional de Llocs d'Enterrament elaborat en base a la infor-

1. Un exemplar de la memòria completa de la Comissió de la Veritat i Reconciliació es troba a la biblioteca de la Universitat de Girona: *Informe final de la Comisión de la Verdad y Reconciliación*. Lima: Comisión de la Verdad y Reconciliación, 2003, 9 v. Per a més informació, vegeu www.cverdad.org.pe.

mació obtinguda al llarg de les investigacions, 4.644 llocs d'enterrament a nivell nacional. Tots esperen ser oberts, després d'haver-se efectuat constatacions preliminars en 2.200. Si considerem que la xifra estimada de morts per la CVR és de quasi 70.000 persones, el percentatge de fosses clandestines és bastant alt. Això té a veure amb el procés de la violència política al Perú, que donà lloc a morts massives i enterraments clandestins, els principals causants de les quals foren membres del PCP-Sendero Luminoso i agents de l'Estat, en actes de violència entre 1980 i 2000.²

La CVR no va tenir mai la intenció d'exhumar totes les restes dels milers de «llocs d'enterrament», però sí que es va proposar aplicar en l'exhumació de fosses una metodologia de treball provada en altres països, i va contractar per a aquesta tasca un equip d'antropòlegs forenses que es va encarregar de preparar la primera exhumació a la localitat de Chuschi, la mateixa on el PCP-SL va iniciar el cicle de violència cremant les urnes electorals el 1980.

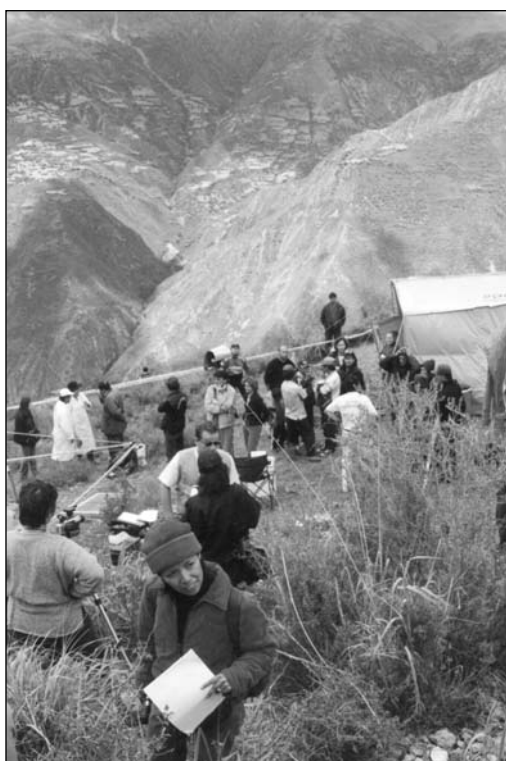
L'objectiu central en aplicar una metodologia adequada era reconèixer plenament les restes de les víctimes als efectes legals que se'n derivessin i, sobretot, lliurar les despulles als seus familiars perquè els donessin «cristiana sepultura». Per portar a terme les excavacions, es va crear la Unitat d'Investigacions Antropologicoforenses amb la intenció d'elaborar un Pla Nacional d'Investigacions Antropologicoforenses que guiés les accions a l'entorn d'aquest tema. En una fase inicial, la CVR va abordar aquesta problemàtica des d'un treball conjunt amb l'Equip Peruà d'Antropologia Forense (EPAF). Ambdues entitats, CVR i EPAF, es van co-

ordinar amb el *Ministerio Público* i la *Defensoría del Pueblo* per formular, pel novembre de 2001, una Proposta de Pla d'Acció per afrontar l'Existència de Fosses Clandestines amb Restes Humanes.

La CVR va rescatar al Perú les ensenyances de l'experiència amb fosses comunes a Argentina, país en el qual «a principis del nou període democràtic, els jutges començaren a portar a terme exhumacions en els cementiris coneguts com a llocs d'enterrament de persones desaparegudes. Els familiars de les víctimes van observar tristament aquests procediments amb l'esperança de trobar les despulles dels desapareguts. Però aquestes exhumacions foren problemàtiques per diverses raons. En primer lloc, els metges legals que estaven a càrrec del treball tenien poca experiència en l'exhumació i anàlisi de restes òssies (la seva pràctica professional es concentra, sobretot, en l'anàlisi de cadàvers). Per tant, aquestes exhumacions foren dutes a terme d'una forma completament acientífica. Sobretot quan es van fer servir pales mecàniques, els ossos es van trencar, es van perdre, es barrejaren o foren deixats dins les fosses. Com a conseqüència, l'evidència que es requeria, no sols per identificar les restes, sinó també per aportar proves en els casos que se seguïen contra els responsables d'aquests crims, fou destruïda. A Argentina, com a la majoria de països de Llatinoamèrica, els experts forenses formen part de la policia i/o del sistema jurídic. Per tant, durant períodes antidemocràtics, la seva independència es troba severament limitada. Per totes aquestes raons, fou necessari trobar una alternativa científica a aquests procediments».

El procés d'exhumació de fosses iniciat per la CVR al Perú va implicar també, des de la Unitat de Salut Mental, l'elaboració d'una proposta d'intervenció centrada en l'acompanyament als familiars i a les comunitats afectades, concebut com un procés d'acompanyament abans, durant i després de l'exhumació. El treball d'antropologia forense sobre el terreny fou assumit, com hem dit, per l'EPAF per encàrrec de la CVR. L'exemple de la CVR havia de ser tramès al *Ministerio Público* per tal que, amb aquesta metodologia plenament validada, posés en marxa les seves activitats dins un Pla Nacional d'Antropologia Forense.

2. La violència va esclatar de la mà del PCP-Sendero Luminoso el 1980, i van estar-hi implicats agents de l'Estat —policies, militars...—, forces paramilitars —Comando Rodrigo Franco...— i altres grups incurgents com el Moviment Revolucionari Tupac Amaru —MRTA—, durant les presidències de Fernando Belaunde (1980-1985), Alán García Pérez (1985-1990) i Alberto Fujimori (1990-1992, i després de l'autocop 1992-2001). Fou el govern de transició de Valentín Paniagua (2001) el que va decidir obrir de nou el procés democràtic i afrontar la reconciliació nacional a través de la constitució de la Comissió de la Veritat i Reconciliació, per tal d'afrontar col·lectivament els fets viscuts o tolerats al llarg de quasi dues dècades de violència que van sacsejar el Perú.

Seqüència (en 11 imatges) de l'exhumació, estudi, reconeixement i enterrament de la fossa de Chuschi, departament Ayacucho, al Perú.
(Fotografies: Arxiu del *Centro de la Memoria Colectiva y los Derechos Humanos, Defensoría del Pueblo*, Lima, Perú).

De fet, el balanç de l'exhumació de fosses fet per la *Fiscalía de la Nación*, en col·laboració amb els especialistes de la CVR és absolutament insuficient, perquè només es van realitzar tres exhumacions a les localitats *ayacuchanas* de Chuschi, Totos i Lucanamarca al llarg dels dos anys d'existència de la CVR, la qual va presentar el seu informe final el mes de setembre de 2003.

A Chuschi (província de Cangallo, departament d'Ayacucho), poble on el PCP-SL va portar a terme la primera acció violenta que iniciava la seva «guerra popular» amb la crema de les urnes electorals el 1980, es va fer la primera exhumació. La toponímia de Chuschi és coneguda per tots els peruans perquè allà, el 17 de maig de 1980, cinc subjectes armats i encaputxats segrestaren i incendiaren les urnes i padrons de les eleccions nacionals programades per a l'endemà.

Pel gener de 2002, es va efectuar la primera intervenció forense en el districte de Chuschi per la qual es va aconseguir l'exhumació, anàlisi i identificació de vuit *comuneros*³ ajusticiats a l'abril de 1983 per una patrulla militar sota el comandament del capità de malnom «Chacal». Després del lliurament de les despulles, es va dur a terme una significativa cerimònia a l'església i plaça de Quispillacta, la comunitat veïna de Chuschi, de la qual eren membres els *comuneros* assassinats.

Superant múltiples incomprendensions, aquella exhumació de Chuschi va tenir característiques molt particulars que van permetre identificar les restes fàcilment. Els familiars dels vuit *comuneros* assassinats van aportar a l'EPAF, que col·laborava amb el *Ministerio Público* i la CVR, informació suficient per identificar les restes òssies.

«En trobar-se davant de les restes, els plors i l'angoixa eren inevitables... A Chuschi només es van presentar les robes. Per a cada persona exhumada entrava un familiar, màxim dos, com per exemple, si es tractava d'una vídua que demanava ser acompanyada. Juntament amb ells hi havia un representant de la *Defensoria* i la psicòloga de la CVR. Els familiars van poder complir amb la diligència i en trobar la roba del seu familiar es mostraven molt segurs a identificar-lo. Una senyora va dir en sortir: "Te'n vas anar per tant de temps per tornar ara i aviat tornar-te'n anar." El dolor fou expressat per les vídues i fills. Una de les vídues va parlar i deia: "Te'n vas anar bo, amb el marit que tinc ara ja no és el mateix." Una altra en un plor inconsolable li cantava el «Sant Gregori» mentre la seva filla de 17 anys es retrobava amb les despulles del pare a qui tan sols havia vist de molt petita i de qui el que més recordava era l'absència. Potser aquest moment de retrobada entre un familiar que ha esperar durant tants anys trobar l'ésser volgut i la roba fou el més commovedor per a tots els presents: familiars, equip forense, psicòlegs... (Informe de la CVR).

Pel juny de 2002, després de la renúncia voluntària de l'EPAF, es va organitzar la Plataforma Conjunta de Treball en la Investigació de Fosses Comunes constituïda pel *Ministerio Público*, la *Defensoria del Pueblo*, la Coordinadora Nacional

de Drets Humans i la CVR. De la mateixa manera, la CVR va organitzar internament la seva Unitat d'Investigacions Antropològicoforenses.

Mesos després de la primera intervenció a Chuschi, la Plataforma Conjunta va efectuar, a finals d'agost de 2002, l'exhumació de fosses reconegudes a les afores del poble de Totos, a l'indret de Sanccaypata, a Ayacucho, amb la participació d'experts i monitors estrangers. Aquest cas involucrava la desaparició de 15 pagesos i 4 persones més, detinguts originalment a la base militar de Totos.

A Totos, a diferència de Chuschi, el resultat fou frustrant ja que no hi va haver identificació plena de totes les restes dels *comuneros* desapareguts. Les fosses excavades havien estat pertorbades per acció tant de la naturalesa com dels *comuneros*, i només es van trobar 3 esquelets complets i fragments de 2 més, dels 15 cossos buscats, amb el consegüent desconsol dels familiars presents a l'exhumació.

La tercera i última exhumació amb participació de la CVR va tenir lloc a Lucanamarca, a la província de Huancasancos, també al departament d'Ayacucho; de fet, fou la més important pel nombre de morts i també la que més impacte va tenir a causa de l'àmplia cobertura que en van fer els mitjans de comunicació nacionals. A la comunitat de Lucanamarca, el 3 d'abril de 1983, davant l'oposició de la població a la seva presència, una columna d'uns vuitanta senderistes, entre dones i homes, va anar assassinant, a mesura que baixaven de les estances ramaderes de les parts altes, pagesos, dones i homes, nens i vells, fins a sumar 69 morts.

Quasi vint anys després d'aquell assassinat col·lectiu, pel novembre de 2002, es van dur a terme els treballs d'exhumació que van permetre recuperar les restes de 62 de les 69 víctimes, seguint plenament la metodologia per aconseguir identificar totalment més de 60 persones, gràcies al fet que els mateixos pobladors havien enterrat els seus familiars, encara que amb molta pressa i sense cap mena de ritual funerari tradicional, a causa del temor i la por imperant en aquells anys.

«Atesa la magnitud dels treballs, van participar-hi també especialistes de l'Institut de Medicina Legal, personal de la Direcció de Criminalística de la Policia Nacional del Perú i monitors internacionals. Per la complexitat del cas, les anàlisis es van efectuar a Lima, amb la presència d'una delegació dels familiars com a observa-

3. Membre d'una comunitat pagesa dels Andes que té l'usdefruit de la terra i obligacions d'ajuda mútua i ritual amb la resta d'integrants.

dors del procés. Posteriorment, les restes foren retornades a Lucanamarca, on pel gener de 2002 el mateix president de la República va inaugurar el nou "Cementiri General de Lucanamarca" en el qual després es van inhumar, en un emotiu cerimonial, les despulles de les víctimes al pavelló "Els Àngels de Lucanamarca".» (informe de la CVR).

Fins aquí arriba la curta experiència concreta d'exhumació de fosses clandestines durant la vigència de la CVR. Queden milers de fosses per exhumar, la immensa majoria amb restes d'esquelets de pagesos *quítxua* parlants. Per fer-ho hi ha d'haver la voluntat del *Ministerio Público*, sobretot, i la voluntat dels governs que assumeixin el control de l'Estat en les dècades properes.

No podem deixar d'assenyalar que, en la seva recerca desesperada, els familiars de les víctimes han manipulat, esgarripat, gratat molts d'aquests enterraments clandestins. «Volem que se'ns doni permís, amb les nostres pròpies mans anirem a excavar.» Al capdavant, per a un ciutadà qualsevol no és fàcil d'entendre que només un jutge pot aixecar els ossos. El problema és més seriós si pensem en la població rural i en les fosses comunes de pagesos, que són la immensa majoria. Què és un jutge? Quan ha vingut la «senyora justícia» per aquests indrets? En quina cort de justícia de la República del Perú fan cas del tot a un camperol *quítxua* parlant?

Exhumar milers de fosses per fer justícia continuarà sent, per molts més anys, un reclam definitiu i just per a milers de ciutadans del Perú, els més pobres, els més exclosos, els menys escoltats, els que no apareixen a les xifres de creixement econòmic, els que no existeixen per als messies polítics i les seves ofertes electorals.

Els bé podrien continuar recitant, amb els seus actes, el poema de Miguel Hernández: «... Quiero escarbar la tierra con los dientes, / quiero apartar la tierra parte / a parte a dentelladas secas y calientes. / Quiero minar la tierra hasta encontrarte...».

Peru from 1980 until the end of last decade. An evaluation is made starting from the experience of the Comisión de la Verdad y la Reconciliación in Perú, on the legal obstacles and the precariousness in personnel's formation to confront the excavation of those 4.000 inventoried graves. The paper makes a reflection about the meaning of this type of interventions and points out to the necessity of linking them to make amends to families and to maintain the memory alive.

Resumen

Fosas comunes, exhumaciones y trabajo de la Comisión de la Verdad y la Reconciliación en Perú

En el artículo se trata la experiencia de exhumación de fosas comunes resultado de los ajusticiamientos extrajudiciales a lo largo del periodo de violencia política que asoló el Perú desde 1980 hasta finales de la pasada década. Se hace una valoración a partir de la experiencia de la Comisión de la Verdad y la Reconciliación del Perú, sobre los impedimentos legales y la precariedad en la formación de personal para afrontar la excavación de las más de 4.000 fosas inventariadas. Se propone una reflexión sobre el significado de este tipo de intervenciones y la necesidad de vincularlo con la reparación a familiares y de mantener viva la memoria.

Jaime URRUTIA CERUTI és historiador i antropòleg especialitzat en història regional d'Ayacucho i desenvolupament agrari. Ha estat professor a la Universidad Nacional San Cristóbal de Huamanga, a Ayacucho (Perú), investigador al Centro Peruano de Estudios Sociales (CEPES). Va dirigir els estudis regionals a la Comissió de la Veritat i Reconciliació (2001-2003), i en aquest moment és secretari executiu de la Comissió Sectorial d'Alt Nivell, encarregada pel govern del Perú del seguiment de les accions i polítiques d'Estat en els camps de la pau, la reparació col·lectiva i la reconciliació nacional.

Abstract

Common graves, exhumations and the work of the Comisión de la Verdad y la Reconciliación in Perú

The paper treats the experience of exhumation of common graves of the extrajudicial executions along the period of political violence that razed

Títol original: *Fosas comunes, exhumaciones y el trabajo de la Comisión de la Verdad y la Reconciliación en Perú.*

Traducció de Núria Sala i Vila.